

УДК 101.1

Ольга Шляхова**ТІЛЕСНА ІДЕНТИЧНІСТЬ ЯК САМОІДЕНТИЧНІСТЬ
У КОНТЕКСТІ КУЛЬТУРИ ПОВСЯКДЕННЯ**

У статті розглянуто становлення тілесної ідентичності та самоідентичності, механізми їх взаємодії та способи вираження у просторі культури повсякдення. Проаналізовано особливості соціальної тілесності, яка значною мірою визначає персональну ідентичність індивіда в сучасному світі.

Ключові слова: тіло, ідентичність, самоідентичність, повсякдення, соціальна стать.

Olga Shliakhova**BODILY IDENTITY AS SELF-IDENTITY IN THE CONTEXT OF CULTURE OF EVERYDAY LIFE**

The process of bodily identity's and self-identity's (self-definition) establishing is being investigated in this article. In general, the identity is an integral part of life and activity of each person. The mind of personality has an ability to construct and retain the integral impression about the surrounding world through the identity. Self-definition is a process of idea's formation about oneself as integral and unique personality. In public life, among the number of identities, an important place occupies a bodily identity. The bodily identity is one of the first stages of general process of authentication.

In the article we tried to understand the basic mechanisms of cooperation between these phenomena: self-identity and bodily identity. We assume that on the stage of corporal identity's formation, self-identity also formed. The culture of everyday life we examine as a favorable context for these processes. A culture of everyday life is the valuable socio-cultural world that is full of general and individual senses and values. In this world, the most obvious is the contiguity of bodily identity and self-identity. We analyzed the basic ways of these processes' display in the culture space of everyday life. Analyzing these processes were raised the question of a gender that defines the personal identity of the individual in the modern world. The findings were analyzed as the results of such interactions.

Key words: body, identity, self-identity, everyday life, gender.

Ольга Шляхова**ТЕЛЕСНАЯ ИДЕНТИЧНОСТЬ КАК САМОИДЕНТИЧНОСТЬ
В КОНТЕКСТЕ КУЛЬТУРЫ ПОВСЕДНЕВНОСТИ**

В статье рассмотрено становление телесной идентичности и самоидентичности, механизмы их взаимодействия и способы выражения в пространстве культуры повседневности. При анализе указанных процессов, был затронут вопрос социальной телесности, которая определяет персональную идентичность индивида в современном мире. В выводах были проанализированы результаты таких взаимодействий.

Ключевые слова: тело, идентичность, самоидентичность, повседневности, социальный пол.

Феномен ідентичності є невід'ємною частиною буття та активності людини як мислячої істоти. Завдяки посередництву цього феномена, розум особистості має здатність конструювати та утримувати цілісне враження про навколишній світ, а значить рефлексувати на різні прояви буття всього наявного. Саме тому складність цього аспекту людської природи привертає увагу науковців із різних галузей знання: соціології, філософії, історії, політології тощо. У процесі дослідження ідентичності часто актуалізуються питання, пов'язані поняттям «самоідентичність». Водночас погляди на стосунки між цими двома феноменами зустрічаються досить різні: низка науковців наполягають, що самоідентичність є похідною від ідентичності, натомість існують і такі позиції, у яких вони розглядаються як два самостійні, автономні один щодо одного феномени. Обидва підходи сходяться в тому, що ідентичність, як процес, складається з кількох етапів (вимірів), кожен із яких має своєрідні відносини із процесом самоідентичності.

У суспільному житті людини з-поміж низки ідентичностей вагоме місце посідає ідентичність тілесна. Вона є одним із перших, базових етапів у конструюванні як ідентичності, так і самоідентичності. Такі спостереження з'явилися у процесі розвитку науки про повсякдення, адже саме воно є тим контекстом, де відбуваються і знаходять своє вираження ці складні процеси. Зрозуміти механізми внутрішньої взаємодії тілесної ідентичності та самоідентичності у вимірі культури повсякдення є основною метою цього наукового дослідження.

Культура повсякденності / повсякдення¹ як напрям гуманітарних досліджень почала формуватися ще в першій пол. XX ст. Перші роздуми про простір повсякденності (*alltäglichkeit*) зустрічаються в теоретичних концепціях німецьких соціологів Едмунда Гуссерля та Альфреда Шюца. Вони, критикуючи однобокий раціоналістично-науковий світогляд, песимістично оцінюють суспільство того часу (оцінюють його як прагматичне; таке що сприймає наукову світоглядну парадигму як єдину, але до кінця її не розуміючи). На їхню думку, шлях до вирішення цієї проблеми лежить через повернення до «життєвого світу». Життєвий світ – це те, що передує науковій рефлексії і є світом досвіду кожної конкретної людини; це наше середовище безпосередніх міжособистісних взаємодій.

Пізніше соціологи і філософи неодноразово звертались до означеної проблематики, вивівши, у такий спосіб питання повсякденності на пік наукових інтересів. У 1970-х рр. термін «повсякденність» уже широко використовувався як самостійна наукова категорія, що стало одним із показників «антропологічного повороту» в науці. Досліджуючи практики повсякденної культури та її вираження у предметах побуту, культурологи та історики почали записувати і вивчати історію «мовчазної більшості». Прикладом може слугувати дослідження французького вченого Фернана Броделя «Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм XV – XVIII ст.» [1]. У цій праці перший том присвячено «масиву інфраекономіки» – матеріальній сфері повсякденного життя (одяг, житло, гроші, харчування, техніка і т. д.). Таким чином, культура повсякдення (мікроконтекст) у цих дослідженнях становила вагомий частину окремої культури (макроконтексту). Вона стала логічною ланкою в дослідженні картини світу певного соціального прошарку чи навіть епохи.

Постмодерна тенденція розмивання й стирання меж між протилежностями (високим і низьким, сакральним і профанним тощо) відобразилась також на діалектично протилежних категоріях «святкове» й «повсякденне». У процесі глобалізації й індустріалізації відбувся радикальний злам у сприйнятті повсякдення як меншшартового, приземленого способу осягнення світу. Одночасно відбулося його претендування на високу культурну значимість, а нормативно-рутинна повсякденність у сучасному світі стає швидше стереотипом, аніж реальністю. Внаслідок цього поняття, що традиційно перебували поза межами розуміння повсякденності, починають бути частиною його категоріального апарату (унікальне, рідкісне, важливе, ідеальне, теоретичне, релігійне). Така зміна типу повсякденності значною мірою ускладнює охоплення широти його змісту, проте вітчизняна та зарубіжна гуманітаристика не полишає спроби це зробити.

Досліджуючи історію розвитку науки про повсякдення на сучасному етапі, можемо констатувати, що більшість науковців усе ж схильні розуміти повсякденність як простір, що тяжіє до стабільності і стійкості (В. Лелеко, Г. Жигунова, В. Федотова та ін.). Однак цей вимір соціальної реальності також зазнає постійних трансформацій через низку соціокультурних та геополітичних змін. Така характеристика повсякдення нашою думкою, що воно є *мікрокосмом* кожного індивіда (і, очевидно, є приватним, особливим, унікальним). Індивід своєю чергою керує цим мікросвітом. Макросвіт² завжди є відкритим і доступним йому, проте кожен самостійно вирішує чи відкривати *свій простір* світу навколишньому. У такій ситуації, кожна людина приймає рішення: з якими мікросвітами інших налагоджувати контакти, а від яких варто відмовитись; кого зробити частиною свого повсякдення, або ж навпаки – кого не варто туди впускати.

Виходячи з такої позиції, культура повсякдення є цілісним соціокультурним життєвим світом, сповненим загальних та індивідуальних смислів і значень. Вони спочатку *приймаються* людиною (свідомо чи несвідомо обираються), а надалі – постійно *сприймаються* як само очевидності і не піддаються сумнівам. Таким чином, світ повсякдення постає як сприятливе середовище, яке не сповнене постійних нових «подразників», а значить не вимагає постійного аналізу і рефлексій, і у якому людина має можливість *конструювати себе*, що по суті є процесом *самоідентифікації*.

У своїх припущеннях ми прийшли до того ж висновку, що і сучасний філософ і культуролог Олексій Шеманов, який зазначив: «Самоідентифікація – це специфічний акт людини, який формується під впливом її культури, а не заданий наперед природою» [12]. Єдиною відмінністю між нашим баченням, і поданим визначенням є те, що самоідентифікацію ми розуміємо не як акт – щось одномоментне, а як *процес*, що характеризується тривалою протяжністю в часі, наявністю низки передумов і

¹ У науковій літературі часто зустрічаються теорії, у яких «повсякдення» і «повсякденність» розуміються як різні поняття, що мають дещо відмінне смислове навантаження. Проте в цій науковій статті вказані терміни будуть використовуватись як синоніми, оскільки в нашому дослідженні повсякдення є контекстом, але не об'єктом чи предметом дослідження. Тому вказаний нюанс не є принципово важливим у нашій роботі.

² Під терміном «макросвіт» ми розуміємо весь простір, який знаходиться поза світом повсякденності (поза домішкою та деякими місцями населеного пункту, що стали частиною буденності).

факторів впливу. Таким чином, самоідентифікація – це процес формування уявлення про самого себе як самототожну, цілісну й унікальну особистість.

Людина, на відміну від інших живих істот, має здатність відрізнити себе від собі подібних. Таке усвідомлення своєї «інакшості» передує самоідентифікації. Воно реалізовується в щоденній діяльності, у якій край важливими є знання: де закінчуюсь Я і починається хтось Інший. Лише зрозумівши цю межу, яка по суті є фізичною оболонкою, стає можливим подальше витворення ідентичності – оболонки метафізичної. Для цього етапу становлення ідентичності людина повинна також мати чітке уявлення про навколишню дійсність, щоб знайти своє місце в ній. Тому ідентичність кожного конструюється в умовах визначеного культурного середовища (мікросвіту). Тут необхідною умовою стає постійна *саморефлексія*: віднесення себе до певної соціокультурної спільноти, і протиставлення іншим спільнотам через брак у них необхідних ознак і характеристик.

Російська філософія Ірина Лисак наполягає, що ідентичність людини починає формуватися у ранньому дитинстві на базі синтезу фрагментарних *переживань реальності власного тіла* і свого цілісного образу [9, с. 39]. З цим важко не погодитись, адже тіло – це перше, що доводиться зрозуміти і прийняти кожній людині. І це перші кроки для подальшої самоідентифікації. Здавалося б завдання не є важким, проте складність нам, як теоретикам, стає очевидною вже при дефініції термінів тіло, тілесність, плоть.

У широкому значенні слова *тіло* – це матеріальна річ, фізичне тіло, предмет. Однак *тіло людини* серед інших матеріальних речей є чимось особливим та унікальним. Поєднуючи нас із речами, іншими фізичними тілами у світі, – воно є чимось значно більшим за них. Зрештою «тіло людини здатне перетворитись на справжню *фізичну річ* лише у вигляді трупа» [3]. Оскільки до об'єкту наших наукових зацікавлень має відношення *тіло людини*, логічно буде оперувати поняттям *живе тіло*. У філософському енциклопедичному словнику подано дефініцію терміна: «*Живе тіло* – це одушевлене тіло людини та тварини (*авт.* у даному визначенні одушевленість стосується лише людського тіла). Людське тіло, у широкому розумінні цього слова, є основою душевного життя: тіло і душа утворюють первинну єдність як противагу єдності духовній» [11, с. 450].

До цієї ж проблематики звертався феноменолог Е. Гуссерль у своїх феноменологічних відкриттях. Більше уваги у своїх напрацюваннях учений приділив саме тілесності. Значення терміна «*тілесність*» у феноменології пов'язане з розрізненням понять – «*Leib*» (у перекладі з німецької *живе тіло*) та «*Körper*» (*річ, фізичне тіло*). Поняття «*Leiblichkeit*» – тілесність указує на унікальну особливість людського тіла «бути живим», «уособлювати суб'єктивність», бути «джерелом досвіду». Так, дослідниця А. Валєнса зауважила, що Гуссерль фактично підносить тілесність до рівня таких базових екзистенціалів людського буття: інтенційність, темпоральність та інтерсуб'єктивність [3]. Така наукова позиція повністю заперечує ототожнення тілесності з фізичним чи біологічним тілом, але не виключає зв'язку між ними. Тілесність ніби доповнює фізіологію, і в такий спосіб стає базовою характеристикою людини.

Ідеї В. Пономарчука по суті близькі до попередньої. Він вважає, що тілесність не обмежується лише тілом і, зокрема, органами чуття. Вона визначається також можливістю свідомої діяльності, тому що лише в такому випадку можна говорити про тілесність [4].

Більш радикальні судження запропоновані в «Енциклопедії постмодернізму», де базовою є інтерпретація тілесності за Ж. Дельозом. Дослідник стверджує: «У тілесності немає нічого спільного з власне тілом. Це тіло без образу в якому нічого не репрезентованого» [7]. Повне заперечення матеріальності тілесного зводить уявлення про нього до цілковитої абстракції. Його не можна візуально побачити та чітко зафіксувати, що створює проблеми для його сприйняття і розуміння. Важливо, що *тіло* в контексті цієї думки також виходить за межі фізіології, визначаючи свою ідентичність, людина конструює свій образ, який через тіло є представником її буття.

Найбільш значні успіхи в осмисленні людської тілесності досягнуті в межах соціокультурного підходу, представники якого розглядають її як продукт культури [7]. У межах цього напрямку тілесність розуміють як соціокультурний феномен. Її визначають як «перетворене під впливом соціальних і культурних факторів тіло людини, яке володіє соціокультурним значенням і смислами та виконує визначені соціокультурні функції» [1, с. 464]. Така позиція наголошує на тому, що процес усвідомлення себе, як істоти тілесної є можливим лише для людини – мислячої, культурної істоти. Очевидно, що її тіло постійно підпадає під об'єктивні інтенсивні впливи низки явищ, які не піддаються індивідуальному людському контролю: екологічні фактори, територіальні особливості способу життя, політико-економічний уклад. Водночас людина як істота соціальна, навмисно (переважно із суб'єктивних причин) включає себе у простір соціуму засобами власного тіла. Тому тіло – це, чи не єдине явище органічного світу, соціокультурна значимість якого домінує над біологічною.

Відштовхуючись від такого висновку, можемо припустити, що наше Я (тобто те, ким ми себе ідентифікуємо) стає зримим суспільству через наше тіло. І. Биховська, детально розглядаючи це питання, виділила три іпостасі людської тілесності: природне, соціальне та культурне тіло. Під «природним тілом» розуміємо біологічне тіло, яке підкоряється законам існування, розвитку і функціонування живого організму. «Соціальне тіло» – це результат взаємодії природного організму людини («природного тіла») із соціальним середовищем. І останнє – «культурне тіло» – це продукт формування та виховання людини в культурі, з використанням тілесного начала людини. Конструювання такого тіла дослідниця називає «завершенням процесу розвитку від «безособистісних» природно-тілесних передумов до власне людини, яка стає не лише соціально функціональною істотою, але й особистісним буттям людини» [1, с. 464–467].

Розвиваючи думку в руслі зазначеної концепції можна стверджувати, що людина протягом життя перебуває у процесі становлення та в стані безкінечних *метаморфоз*. Тому ідентичність, як і самоідентичність, не можна назвати завершеним процесом, через що і людина у всій своїй природі теж є незавершеною. Однак прагнення «знайти себе» і зрештою визначитись підштовхує її до постійного пізнання. Нові знання змінюють свідомість людини, що міняє її як особистість. У кінцевому результаті це відображається на її тілесності (нові тілесні практики, прикрашання тіла, зміна смаку у одязі, тощо), яка демонструє світу внутрішні метафізичні трансформації.

Складний процес взаємодії й взаємовпливу фізіологічного і *понадфізичного* в людині спробував проаналізувати сучасний антрополог В. Круткін. У своїх роздумах від відштовхується від твердження, що людське тіло не можна розглядати лише як матеріальний субстрат, котрий забезпечує її існування. Апелюючи до унікальності людини, він підкреслює, що «...це єдина жива істота, яка мешкає у суспільстві<...>і для якої семіотична значимість тіла відчутно переважає над фізичною» [5, с. 148]. Тілесність, на його думку, є інтегральною характеристикою людини, яка не збігається ні з матеріальним, ні з духовним боком. «Вона охоплює як фізичні, так і метафізичні параметри людини. Тіло – це спосіб, яким природа стає людиною. Людині не просто дається тіло, їй дається тіло в наявному світі. Тіло і суспільство не перебувають в стані антагонізму. Суспільство генетично «вливається» в тіло. Тіло, яке проходить соціалізацію, припиняє бути просто фізичним, про нього потрібно говорити як про соціальну тілесність» [5, с. 149]. Таке розуміння тіла, на нашу думку, найбільш вичерпно узагальнює і підсумовує наші пошуки розуміння тілесного.

Заклавши таку платформу в дослідженні, логічним стає розуміння тілесної ідентичності як самоідентичності. Усі зміни, яких зазнає особистість, обов'язково виражаються через тілесне, або можуть тілесністю зумовлюватися. До того ж, зазначена форма ідентичності є первинним і основним етапом у становленні всіх інших ідентичностей, серед яких біологічна, соціальна, політична, культурна тощо. Тому, будучи соціальним суб'єктом, людина у процесі життєдіяльності здатна розширювати межі свого фізичного тіла через тілесні образ та моделі. Сучасне суспільство в цьому питанні здійснило на крок вперед, додавши до визначеної природою статі також стать соціальну.

Звернення до гендерної проблематики в цьому дослідженні є вкрай важливим, адже нам усе ж відкритим залишається питання: чи тілесний досвід є первинним і детермінує структуру ідентичності, чи ідентичність виражається та «реалізується» за допомогою тілесного досвіду. Відповідь на це питання слід шукати за допомогою інтердисциплінарного підходу, звертаючись до таких галузей як філософія, психологія, соціологія і теорія моди. У своїх пошуках ми аналізували ідеї та погляди історика моди Валері Стіл, теоретика моди і мистецтва Дж. Харві, філософів Л. Свендсена та Жан-Люка Нансі, психолога М. Кілошенко. Важливими для формування наших думок стали також філософія статі та гендерна антропологія.

В усіх вищезазначених напрямках більшою чи меншою мірою порушено питання гендерної ідентичності в життєвому просторі сучасного суспільства. Можемо припустити, що причиною цього є домінування *соціальної характеристики* (але не біологічної) під час визначення понять «чоловік» і «жінка». Низка дослідників відстоюють достовірність цієї думки, і у своїх доводах часто апелюють до тези, що порушення в репрезентації тілесності призводить до подальших деформацій особистості та її ідентичності. У таких умовах високої соціальної значимості, тілесний досвід постає як своєрідний відгук на соціальні запити (соціальні стереотипи, канони краси і т. д.). Мовою тіла (через посередництво зовнішності) людина здатна відобразити свою самість, і як результат – отримати оцінку себе.

Сучасний психолог Тетяна Ребеко, аналізуючи питання гендерної ідентичності і репрезентацію людського тіла, зауважує, що гендерна ідентичність формується в ході онтогенезу, йдучи шляхом диференціації від «несвідомої ідентичності» до гендерної визначеності. Зріла гендерна ідентичність (на відмінно від «гендерної сплутаності») характеризується *стійкістю образу тілесного Я* і, одно-

часно лабільністю³, яка дозволяє без протиріч інтегрувати культурні норми й індивідуальні уявлення про себе) [10, с. 22].

Очевидно, що жінка і чоловік використовують своє тіло як репрезентант у соціальному просторі, хоча роблять це по-різному. Однаковим залишається те, що формування самоідентичності й обрання життєвої стратегії відбувається у власному мікросвіті – просторі повсякдення. Там конструюється свій образ через усвідомлення великої значимості свого власного тіла, його семіотичного змісту. Стереотипні гендерні норми та очікування щодо чоловіка та жінки є різними в різних історичних культурах та періодах. Однак одні параметри для жінок мають більшу значимість (наприклад, тілесна краса), а інші – чоловікам (фізична міць). Так, кожна стать, засобами тіла набуває в суспільстві цінність, визнання і статус.

Дослідивши історію становлення науки про повсякдення, нам вдалось означити сутнісну характеристику цього поняття. Це стало важливим кроком у розумінні повсякденності як основної платформи під час формування самоідентичності людини. Одну із основних ролей у цьому процесі відведено тілесній ідентичності. Тіло людини, яка є частиною соціуму, вже не є лише плоттю. Воно стає соціальною тілесністю і поруч із біологічною відіграє не менш важливу інтегративну, комунікативну, репрезентативну та пізнавальну функції. Зрештою, людина мислить себе і подібних собі як тіло, оскільки воно стає фізичним дзеркалом її метафізичної суті.

Для здійснення самоідентичності через тілесну ідентичність, людині завжди потрібен Інший. Його присутність не має бути постійною. До того ж, достатньо однієї зустрічі, щоб Інший мав можливість впливати на формування нашого власного Я. Формування нами враження про Інших також є можливим через їхнє тіло, яке виражає їхній мікросвіт у якому відбулась самоідентифікація. Суспільство для кожної людини – це множина Інших, єдність яких виражається через поведінку, звички, мислення і т. д. як у суспільному житті, так і в приватному.

Так, становлення цілісної ідентичності людини відбувається в соціокультурному середовищі, тому необхідною умовою стає віднесення себе до певної групи, спільноти, громади тощо. Паралельно з цим формується *образ людини* в структурі буденних уявлень та спеціалізованого знання. Це виражається через її тіло, що по-іншому можна назвати формуванням тілесності. Вона має свою систему вираження, яка не виключає варіативність. Водночас постійне включення людського тіла в соціальний простір перетворює біологічний феномен у соціокультурне явище.

Показовим прикладом у розумінні тілесної ідентичності як самоідентичності для нас став гендерний аспект, де тілесне Я є найбільш яскравим та важливим виразником внутрішньої сутності людини. Це допомогло усвідомити те, що образ тіла є багатоаспектним і комплексним конструктом, що відображає, а іноді і провокує, низку змін у особистості. Дослідивши зазначену проблематику, нам вдалося досягнути поставленої мети. Проте у процесі дослідження з'явилась низка нових запитань, які заслуговують окремої уваги. Наприклад, глибинне дослідження гендерних аспектів модусу чоловічого та жіночого тіла у просторі сучасного повсякдення, їхнє вираження як соціальних ідентифікаторів потребують подальшого детального аналізу. Тому зазначені питання є перспективними напрямками для наших подальших наукових пошуків.

Література:

1. Быховская И. М. Телесность как социокультурный феномен / И. М. Быховская // Культурология. XX век : словарь. – СПб. : Университетская книга, 1997. – 628 с.
2. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв. / Ф. Бродель // Структуры повседневности: возможное и невозможное. – М. : Весь Мир, 2006. – 592 с.
3. Валенса Г. А. «Тіло» і «тілесність» у соціально-філософському контексті : термінологічні розвідки [Електронний ресурс] : наукова стаття / Г. А. Валенса. – Режим доступу : <http://www.info-library.com.ua/books-text-11478.html>. – Назва з екрану.
4. Головатова Е. Внешность и внутренность [Электронный ресурс] : научно-публицистическая статья / Е. Головатова, Г. Тарасевич, В. Пономарчук. – Русский репортер. – № 38, 2011. – Режим доступа : http://expert.ru/russian_reporter/2011/38/vneshnost-ivnutrennost/. – Назва з екрану.
5. Круткин В. Л. Телесность человека в онтологическом измерении / В. Л. Круткин. – Ижевск, 1997. – 358 с.
6. Лелеко В. Д. Теория культуры / В. Д. Лелеко // Под ред. С. Н. Иконниковой, В. П. Большакова. – СПб. : Питер, 2008. – С. 342–381.
7. Михель Д. В. Тело в западной культуре / Д. В. Михель. – Саратов : Научная книга. – 2000. – 171 с.
8. Можейко М. А. Энциклопедия постмодернизма [Электронный ресурс] : научная статья «Телесность» / М. А. Можейко. – Режим доступа : <http://top-actions.info/postmodern/660-t/36044-telesnost.html>. – Название с экрана.

³ Лабільність – стан, готовий до адаптаційних процесів; можливість швидко змінюватись залежно від факторів зовнішніх і внутрішніх подразників.

9. Лысак И. В. Особенности самоидентификации человека в условиях современного общества // Гуманитарные и социально-экономические науки / И. В. Лысак. – № 6. – 2008. – С. 37–42.
10. Ребеко Т. А. Гендерная идентичность и репрезентация тела у женщин / Т. А. Ребеко // Психология личности. – № 1. – М. : Институт психологии РАН, 2010. – С. 15–31.
11. Фадеева Л. В. Тело как знак и как смысл / Л. В. Фадеева. – Традиционная культура. – № 1. – М., 2008. – 360 с.
12. Шеманов А. Ю. Самоидентификация человека и культура / А. Ю. Шеманов. – М. : Академический проект, 2007. – 479 с.

Рецензент** – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри культурології та філософії Національного університету Острозька академія **М. О. Зайцев